

March, 2012

अहिल्यामाईच्या सामाजिक कार्याचा शोध आधि बोध

* प्रा. जयश्री भोरे ** प्रा. भास्कर गटकव

* कला विज्ञान, आणि वाणिज्य महाविद्यालय, इंथपूर, पुणे (महाराष्ट्र)

भारताच्या इतिहासात महिलांचे योदान अत्यंत मोलाचे आहे. राजमाता जिजाऊ. लोकमामता अहिल्यामाई होळकर सावित्री बाई फुले, महाराणी, ताराबाई शिंदे, रमाबाई आंबेडकर यांनी स्वकर्तृत्वाने इतिहास घडविला. परंतु इतिहास लेखनात महिलांच्या इतिहासाला प्राधान्यक्रम दिला गेला नाही. मुलगी ही मुलाप्रमाणे शारिरिकदृष्ट्या, मानसिकदृष्ट्या, बौद्धिकदृष्ट्या, सक्षम आहे. हे अनेक कर्तृत्वाने महिलांनी भारतात दाखवून दिलेले आहे. त्यापैकी लोकमाता अहिल्यामाई होळकर या अत्यंत सक्षमपणे राज्यकारभार करणाऱ्या महाराष्ट्राच्या कन्या राजनितिज्ञ होऊन गेल्या.

पूर्वी चौडी हे गाव आष्टी तालूका, बीड जिल्यात आणि औरंगाबाद सुध्यात होते. २५ ऑगस्ट १९४९ रोजी भारतातला स्वातंत्र्य मिळाले. आणि निजामाचे राज्य व निजामशाही यांचे अस्तित्व संपले इ.स. १९५० पासून चौडी गांव अहमदनगर जिल्ह्यातील जामखेड तालुक्यात आहे. चौडी हे गांव जामखेडच्या नैऋत्य दिशेला ३५ किमी अंतरावर आहे. चा अहिल्यामाईचा जन्म इ.स. १७२५ मध्ये चौडी गावी झाला. माणकोजी शिंदे आणि सुशीला शिंदे यांच्या पोटी कन्यारत्न जन्माला आले. अहिल्यामाईचे माता-पिता सुसंस्कृत, धार्मिकवृत्तीचे होते. त्या काळी स्त्रियांना शिक्षण देण्याची पद्धत नव्हती. तरी घरातील संस्कार रितिरिवाज अशा अनेक गोष्टींचे ज्ञान यामुळे आत्मविश्वास वाढू लागला. अहिल्यामाईच्या वयाच्या नवव्या वर्षी रोजी खंडेरावाबरोबर मोठया थाटात विवाह पार पडला.

अहिल्या आणि खंडेराव यांच्या विवाहानंतर श्रीमंत पेशवे बाजीराव यांचेकडून माळवा प्रांतांची सुभेदारी मिळाली. सुभेदारी पदाचा दस्तऐवज मोठया समारंभात मल्हारराव होळकरांनी सन्मानपूर्वक आपला लाडक्या सूनूच्या हातात देऊन प्रजेला ओळख करून दिली. मल्हाररावांनी अहिल्यामाईस राज्यकारभाराचे ज्ञान, शिक्षण, सर्व माहिती देऊ. प्रोत्साहन दिले. १५ ऑगस्ट १७३५ रोजी खंडेरावास त्यांच्या शौर्याबद्दल शिलेदारी मिळाली होती. मल्हारावांच्या आज्ञेनुसार खंडेराव मोहिमेवर जात. पेशव्यांनी खंडेरावांच्या नावे दोन गावाची जाहागिरी दिले. २६ जानेवारी १७४० ला खंडेरावांना शिलेदारीची वस्त्रे दिली. लढाईच्या वेळी मराठ्यांमध्ये बारगीरापासून सरदारापर्यंत सर्वांचे कुटुंबाबिले बरोबर असत. अशा वेळेस अहिल्यामाई आपल्या पतीसमवेत जात अहिल्यामाईनी पतीला आराध्यदैवत मानले व निष्ठेने सेवा केली.

होळकराचे सैन्य संख्याबळ, शस्त्रबळ, मनोधैर्य या सर्वच, दृष्टीने सरस होते. होळकराकडे ब्रिटीश अधिकाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली

प्रशिक्षित १६ पलटणी, मेजर, मेजर डॉड व मेजर आर्मस्टांग ब्रिटीश अधिकारी होते. २००० कटवे पठाण ६००० रोहिले, सव्वा लाख घोडदळ आणि पायदळ होते.

२५ ऑक्टो. १८०२ हा त्या वर्षीचा दिवाळीचा पहिल. दिवस होता. उभय पक्षांचे सैन्यांनी वानवाडी व हडपसरमधील मैदानात एकमेकांवर हल्ला केला. रणांगणावर हजारों सैन्य गतप्राण झाले. पेशव्यांच्या व शिंद्याच्या जीव वाचविण्यासाठी पळणाऱ्या सैनिकांचा पाठलाग करून होळकर सैन्याने दारुण पराभव केला.

अहिल्यामाईनी सासऱ्यांच्या मार्गदर्शनेने राज्यकारभाराची धूरा उत्तम प्रकारे सांभाळल्यामुळे महत्वाच्या राजाज्ञा व पत्रे अहिल्यामाईच्या नावे प्रस्तुत करण्यात आली गौरवशाली. राज्यकारभाराची मुहूर्तमेढ अहिल्यामाईनी रोवली भारतातील नरेश, टिपू सुलतान निजाम, पेशव, जहागिरदार, अधिकारी व अहिल्यामाईबाबत नितांत श्रद्धा बाळगून होते.

राजवैभव असताना एक राजसम्राज्ञी अहिल्यामाईची अंत्यत साधी राहणी होती. दानशूर, प्रजाहितदक्ष, जनहितरक्षक धार्मिक अहिल्यामाई राज्यकारभार करत होत्या. अहिल्यामाईच्या कारकिर्दीत कालेश्वर घाट, तीळबाणेश्वर घाट, सिद्धेश्वर घाट बांधले गेले.

प्रजेचे रक्षण हित, संवर्धन सहकार्य हे शासनाचे प्रमुख कर्तव्य आहे. हे एक महान कार्य आहे. प्रजेचे हित हेच आपले हि असे मानून प्रजेवर नितांत प्रेम करीत असत. अहिल्यामाईना सन १७४५ मध्ये पुत्रप्राप्ती झाली. मालेराव हा होळकर घण्याचा वंशज, मालेराव शूर, पराक्रमी होता. मालेरावांचे लहान वयात दोन विवाह झाले पहिली पत्नी मैना आणि दुसरी पत्नी पिरता होती.

२३ ऑगस्ट १७६६ रोजी मालेरावांचा राज्यभिषेक झाला आणि पेशव्याकडून सनद मिळाली. मालेराव आजोबा समवेत युद्धाच्या मोहिमेवर जात असत. हळूहळू राजनितीचे धडे पराक्रमी आजोबांकडून शिकून घेत होते.

अहिल्यामाईना सन १७४८ मध्ये कन्यारत्न लाभले त्या कन्येचे नाव मुक्ताबाई ठेवले. मुक्ताबाई शांत, संयमी, गुणवान, विचारी होती. मुक्ताबाई लहानाची मोठी झाली. अहिल्यामाईनी मुक्ताबाईच्या लग्नाचा विचार केला.

अहिल्यामाईनी दरबार भरवून जनतेला आवाहन केले. जनतेचे रक्षण करणे आपले कर्तव्य आहे. आपल्या राज्यात चोर आणि

प्रजेने आम्हा राज्यकर्त्यांवर विश्वास ठेवून राज्य हाती दिले आहे. प्रजेला सूखी ठेवण्यासाठी रक्षण करण्यासाठी चोर लूटारू व दोडोखोरांचा बंदोबस्त करणे गरजेचे आहे. पूढे त्या म्हणाल्या, आपल्या राज्यामध्ये जो कोणी शूर धाडसी असेल त्यांनी आपले शौर्य दाखवून चोर, लुटारूचा बंदोबस्त करून प्रजेचे रक्षण करावे. अशा पराक्रमी शूर यवकारबरोबर आमची लाडकी कन्या मूक्ताबाई हिचा विवाह करून देऊ.

प्रजेला सुरक्षितता मिळवी. प्रजेने आपल्या राज्यात सूखाने रहावे. अशा प्रकारे प्रजेचे हित जोपासणारी, दूरदृष्टीकोन ठेवून विधायक निर्णय घेणारी अहिल्यामाई सखोल अभ्यासक आणि महान विचारवंत होत्या.

शूर यशवंत फणये यांनी दरबारामध्ये चोर, लूटारू आणि दरोडेखोरांना पकडून आणले होते. चोर लूटारूंना कडक शिक्षा दिली जाईल असे सर्वांना वाटत होते. पण अहिल्यामाई समंजस, गरीब जनतेची जाणीव असलेल्या होत्या. अहिल्यामाईंनी त्यांना कठोर शिक्षा न देता त्यांचे पुनर्वसन केले.

राजदरबारात नोकरी दिली. त्यांच्या विवाहामध्ये या लोकांना आणि मूलाबाळांना अन्नदान आणि वस्त्रदान केले. जावाई यशवंत, फणसे यांना आपल्या खाजगीतून जहागीर दिली, मूक्ताबाईंचा संसार सूखाने चालला. मूक्ताबाईस मूलगा झाला. त्याचे नाव नथोबा ठेवले. इ.स. १७८० मध्ये नथोबा तेरा वर्षांचा असतांना अहिल्यामाईंच्या नात्यातील बाळाबाई बरोबर विवाह झाला. नथोबाला श्रयाची बाधा झाली नथोबाची प्रकृती खालावत गेली. नथोबाची अवघ्या तेवीसाव्या वर्षी २५ सप्टे १७९० या दिवशी प्राणज्योत मालवली. अहिल्यामाई मूक्ताबाई यशवंतराव आणि सर्व जनता दुःखाच्या सागरात बूडून गेले.

कुंभेरीच्या किल्याभोवती वेढा पडला. पंधरा दिवस धूमध्वनी चालू होती. १७४५ रोजी दूपारी खंडेराव भोजन करून मोर्चाच्या ठिकांनी निशाणजवळ येऊन पाहणी करीत होते. तेवढ्यात एका तोफेच्या गोळ्याने त्यांचा वेध घेतला आणि खंडेराव जागेवरच गतप्राण झाले.

खंडेराव पतीबरोबर सती निघालेल्या अहिल्यामाईस शूर पराक्रमीसासरे हात होडून सती जाऊ नको म्हणून शोकाकूल अवस्थेत विनवत होते. दोन चिमुरड्याची काय अवस्था होईल? प्रजेचे रक्षण कोण करणार? अहिल्यामाईने क्षणभर विचार केला भावी आयुष्य प्रजेसाठी वाहवून घ्यायचे ठरवले.

२० से १७६६ या दिवशी मल्हाररावांचा आलमपूर येथे मृत्यु झाला. म्हणून त्यागावाचे नाव मल्हारनगर ठेवण्यात आले अहिल्यामाई दुःखाने खूचून गेल्या.

मल्हारराव होळकर लढाईच्या काळात मालेराव यांना रणांगणावर नेत. युद्धनिती, समजावून घेत असतांना राज्यकारभाराची सूत्रे मालेरावांकडे आली. परंतु राज्याभिषेकाला ८ महिने पूर्ण होत असतानाच मालेरावांची प्रकृती क्षीण होत जाऊन आजार वाढत गेला.

२७ मार्च १७६७ ला मालेरावचा मृत्यु झाला, दोन्ही पत्नी

सती गेल्या. मालेरावचा मृत्यु ही शोकांतिका अहिल्यामाईंना आयुष्यभरचे दुःख देऊन गेली. मालेरावच्या मृत्युनंतर अहिल्यामाई दुःखी झाल्या, परंतु राज्यकारभार करताना सर्व दुःखे बाजूला सारून कारभार करीत होत्या. तेथे मन रमत नव्हते म्हणून महेश्वरला राहण्याचा विचार केला. महेश्वर हे नर्मदाकाठचे गाव राजधानीसाठी निश्चित केले. तेथील किल्याची दुरूस्ती केली. किल्ल्याच्या आत साधा वाडा बांधला. आणि तेथे अहिल्यामाईंचा राजदरबार भरू लागला.

राघोबादादा मुलुखगिरी करीत फिरत होते. त्यांना २५ लाखांचे कर्ज झालेले होते. मालेरावच्या निधनाची वार्ता राघोबादादांना समजली अहिल्याबाई दुःखात असताना चाणाक्ष राघोबादादा महेश्वरला निघाले. राघोबा व चंद्रचूड यांनी रचलेल्या कारस्थानांमुळे अहिल्यामाईंनी आपली लष्करी व इतर तयारी कडेकोट पूर्ण केली. तूकोजीरा - - - अधिपत्याखाली होळकर राज्याचे सर्व सैन्य जय्यत तयार झाले. अहिल्यामाईंनी स्वतःच्या देखरेखीखाली स्त्रियांची एक फौज उभी केली.

मदोन्मत राघोबा ५० हजार सैन्य घेऊन उज्जैनप - - - पोहोचला. तूकोजीरावांना उज्जैनला पाठविले. तेथे राघोबाचे सैन्य क्षिप्रेंच्या नदीकाठापर्यंत पोहोचले होते. राघोबाकडे निरोप पाठविला की तूम्ही क्षिप्रा नदी ओलांडताच आमची तलवार तलवारीस भिडेल. घनघोर लढाईची जय्यत तयारी ऐकून राघोबा घाबरला.

राघोबाने अहिल्यामाईंकडे कर्तव्य, शौर्य, जय्यत तयारी पाहून मतपरिवर्तन केले अहिल्यामाईंच्या चातुर्याने आणि शौर्याने त्याला मात दिली होती. सामर्थ्यशाली सैन्यपुढे आपला निभाव लागणार नाही हे ओळखून राघोबाने निरोप पाठविला की मी आपल्या मुलाच्या मालेरावच्या मृत्युचे वर्तमान ऐकून सांत्वन करण्यासाठी आलो आहे.

अहिल्यामाईंनी निरोपाला उत्तर दिले शोक- सांत्वनासाठी एवढी फौज का आणलीत? शोकच प्रकट करायचा असेल तर तूम्ही एकटेच यायचे, या अहिल्यामाईंच्या चातुर्यपणामुळे राघोबांचा डाव हरला. यशवंतराव फणसे मुलाच्या मृत्यूने पार खचून गेले. त्यांच्या आजार वाढत गेला. ३ नोव्हे १७९१ रोजी आजारी यशवंतराव फणसे यांचा मृत्यु झाला. मूक्ताबाई सती जाणार या विचाराने अहिल्यामाई अस्वस्थ झाल्या.

अहिल्यामाई बुद्धिमान, वैचारीक होत्या त्यांच्याक - - - सोज्जळाता, सात्विक, धार्मिकता, करारीवृत्ती, धैर्य, कर्तव्यनिष्ठता असे उत्तुंग व्यक्तिमत्व होते. म्हणून प्रजेने त्यांच्यावर जीवापाड प्रेम केले. अहिल्यामाईंनी वैयक्तिक जीवनातील दुःख बाजूला ठेवून राज्यकारभार केला. आर्थिक हिशोब, पत्रव्यवहार, तय करणे, न्याय व्यवस्था इत्यादी स्वतः पाहत असत. दरबारात आलेल्या कलाकारांचा विजयी सरदारांचा सैन्यांचा सन्मान केला जात. अधिकाऱ्यांनी प्रजेबरोबर आदराने वागवावे असे सांगत खे कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्यास कडक शासन करीत असत. अहिल्यामाईंचे न्यायदानाचे तत्व इतके प्रामाणिक शिस्तबद्ध कठोर आणि सामान्य जनतेला न्याय मिळेल असे होते. अहिल्यामाईंच्या न्यायदरबारात प्रजाजन, पदाधिकारी, सैन्य, सेनापती, नात

आप्तस्वकीय, पत्नी, मूलगा, भाचा इत्यादी सर्व समान मानून न्याय दिला जात असत.

अहिल्यामाई अन्यायाविरुद्ध दाद मागण्यास आलेल्या लोकांना न्याय देत. अन्यायकर्त्याला कडक शासन करीत. गरीब, अनाथासाठी अत्रछत्र चालविले जात: पाणपोई, अत्रछत्र यांची सोय करीत अहिल्यामाई दरबारात घोंगडीवर बसून प्रजेचे प्रश्न समजावून घेत. त्यांच्या समस्या सोडवित, हिशोब पहात, पत्रव्यवाहार करीत. इतर राज्यातील माहिती घेणे. तह करणे, सैन्य, दारुगोळा व्यवस्था करणे अशा अनेक विविध कामात मग्न असत. सैनिकांना पगार वेळेवर देणे. सैनिक मोहिमेश्वर गेला असेल तर पगार घरी नेऊन देणे. सैनिकांनी विशेष कामगिरी केल्यास सैनिकांना बक्षीस देऊन सन्मान करीत. त्यांच्या मुलाच्या शिक्षणाची सोय करीत हुशार विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण, शिष्यवृत्ती देणे. मंदीर, घाट, कुंड, रस्ते बांधणाऱ्यांना वेळेवर पगार देणे. गरीब शेतकऱ्यांना कर्जमाफ करीत. बलुते, ... अधोगंधदयास प्रोत्साहन दिले जात. राज्याच्या संरक्षणासाठी अहिल्याबाई अत्यंत जागरूक राहात. त्यांच्या राज्यावर आक्रमण करण्याचे धाडस कोणाचेही होत नसे. शेजारच्या राज्याबरोबर प्रेमाचे आणि सेलाख्याचे संबंध ठेवले डोंगराळ भागात भिल्ल, गोंड समाजातील लोकांचे पुर्नवसन केले. त्यांचे मतपरिवर्तन केले. प्रत्येक गावात न्यायव्यवस्थेचे का, पाहण्यासाठी पंच नेमले. वनसंवर्धन आणि वृक्षारोपण मोहिम राबवली शेतीला प्रोत्साहन दिले.

व्यापार आणि उद्योगधंद्यांना उत्तेजन देऊन विकास केला. अहिल्यामाईच्या राज्यात प्रजेकडून कर वसूल केला जात. परंतु कर

कमी असत. जास्त वसूल केलेला कर परत करायला सांगून वसूल अधिकाऱ्यास शिक्षा होत असे. अशा कार्यामुळे अहिल्यामाईचा आदर्श जनमानावर कोरला.

प्रजेचे सुख तेच माझे सुख आणि तोच आनंद म. . . . अहिल्यामाईनी प्रजेची सेवा केली. भावनेपेक्षा कर्तव्य श्रेष्ठ समजून दीनदुबळ्यांना सहकार्य केले दुरदृष्टी ठेवून समाजोपयोगी निर्णय घेतले. मानव आणि प्राणी सेवा हीच ईश्वरसेवा हा निश्चय बाळगून प्राण्याचे संवर्धन आणि संरक्षणासाठी अभ्यास उभारली. झाडे लावण्यास शेतकऱ्यांना सहकार्य केले. फळबागा, फुले आणि औषधी वनस्पतीचे संवर्धन करून वृक्षारोपण ही संकल्पना त्या काळात अहिल्यामाईनी राबवली. झाडे लावा झाडे जगवा हा उपक्रम उदयास आला. अहिल्यामाई धार्मिक होत्या. पण अंधश्रद्धाळू नव्हत्या. धार्मिक वृत्तीमुळे माणूस सहकार्य करतो आणि सत्यकर्माकडे जातो. असे त्यांना वाटत असे. अहिल्यामाईना सात्विक, सोपे, न्यायप्रिय आणि लोकप्रयोगी महान निस्वार्थी कार्यामुळे जनमानसात मानाचे आणि आदाराचे स्थान प्राप्त झाले होते.

आयुष्यमध्ये आप्तस्वीकऱ्यांचे मृत्यूचे तांडव पाहत. . . . अहिल्याबाई दुःखात बुडून गेल्या दुःखाला सावरत आपल्या प्रजेसाठी राज्यकारभार करणाऱ्या या राजसम्राज्ञी कर्मयोगिनी अहिल्यामाई होळकर यांची महेश्वर येथे १३ ऑगस्ट १७१५ मध्ये प्राणज्योत मालवली. स्वातंत्र्य, समता, बंधूता या उदात्त मूल्यांना रुजवून देशातील संसाधनांचा वापर करून जनतेला सुखी व समृद्ध जीवन करून सत्मार्गाने, सत्कर्माने, देशाचा विकास करता येतो हा आदर्श भावी पिढीसमोर देऊन महान कर्तृत्व सिद्ध केले.

संदर्भ ग्रंथ

१. राजसमाप्त अहिल्यामाई होळकर प्रा. जयश्री गटकुळर. अहिल्यामाई होळकर होमेश भुजादे ३. पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर जनार्दन ओक ४. देवी अहिल्याबाई कृष्णराव आम्बोदकर ५. ५ आठवणी नानासाहेब सांदूखे ६. पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर म. श्री. दिक्षित ७. देवी अहिल्याबाई मुक्ता ढोले ८. राजयोगिनी देवी श्री अहिल्याबाई पुरुषोत्तम वैदय ९. इंदूर संस्थानच्या म अहिल्यामाई गजाजन वासुदेव देव होळकर यांचे चरित्र १०. अष्टावधानी प्रभाकर प